

Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır* (All The Pasha's Men Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt), trc. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, 334 sayfa.

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde 1517'den imparatorluğun yıkılışına kadar olan dönemde Mısır Eyaleti, mâlî ve jeopolitik açıdan çok mühim bir mevkiye olmuştur. İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak gösterilen XIX. yy.da bu eyaletin valiliğini üstlenen ve bölgeyi yeniden inşa etme konusunda önemli adımlar atan Mehmed

Ali Paşa ve faaliyetleri de en az mezkûr eyalet kadar anılmaya ve incelenmeye değer bir konudur. İşte elimizdeki kitap, Mehmed Ali Paşa'yı ve O'nun Mısır'ını farklı bir gözle irdeleme amacı taşımaktadır. Kitap, ne Mehmed Ali Paşa ve ailesinin hayatını ne de modern ordunun kuruluş sürecini kaleme almaktadır. Yazarın ortaya koymak istediği esas mesele, ordunun modernleşmesi sürecinde zorunlu askerliğe tabi tutulan Mısırlı fellahların -hayali bir askerî talimle yola çıkarak- ordu, askerlik, milliyetçilik ve idarî yetkilileri ne şekilde tahayyül ettikleri ve nasıl tepki verdikleridir. Fakat modernleşen bir ordu ve Mısır'dan bahsedilecekse Mehmed Ali Paşa'yı ve ordunun modernleşme sürecindeki geçirdiği aşamaları konu edinmek gereklidir. Bundan dolayı da kitap, Paşa ve adamlarından, çıkarılan nizamnamelerden, mektuplaşmalardan, modernleşen ordunun değişime tabi tutulan öğelerinden iktibas edilen bahisleri bölümler içerisinde derlemiştir. Kronolojik veya milliyetçi bir gözle kaleme alınmayan ve objektifliği sağlamak adına kaynak değeri olan belgeleri esas alan bu çalışma, ne askerî bir tarihtir ne de hanedanlık öyküsünü aktaran tarihî bir romandır.

Kitabın esas konusu zorunlu askerliğe tabi tutulan yerli fellahlar

olunca esas sorulması gereken soru da bu minval üzeredir. Daha önce hiçbir şekilde kendileri üzerinde hâkim bir otorite ile karşılaşmamış, aldıkları ordu kamplarında her türlü hastalık ve şiddete maruz kalmış, idarenin ölülerine bile saygı duymadığı, ulus kavramının ne anlama geldiğini bilmeyen, okuma yazması olmayan ve amaçları sadece Mehmed Ali Paşa ve adamlarına hizmet etmek olan Mısırlı askerlerin, tüm bu zikredilenlerden nefret etseler ve bunu firar etmek suretiyle göstermiş olsalar da, öncemli zaferlere imza atmış olmalarındaki temel etken veya güdü ne olabilirdi? İşte kitap bu temel sorunun cevabını aramaktadır.

Çalışma, Giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. Yedinci bölümden sonra bir de Sonuç eklenmiştir. Çalışmanın giriş kısmında (s. 1-34) Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki faaliyetlerini ele alan Fahmy; A. L. Marsout, Ehud Toledo, er-Râfi, Mitchell gibi yazarların milliyetçi bakış açısıyla ileri sürdükleri iddiaların kritiğini yapmıştır. Yazar, her şeyden önce milliyetçi tarih anlatımının, ulus ve ulusların ikamet ettikleri bölgeleri birbirinden ayrılmayan bir özne olarak görme ve ulusların potansiyel olarak özerklik ve egemenliğine sahip olmaya muktedir birleşik bir bilince sahip ezeli-ebedî bir varlık olarak telakki etme hatasına düşmekten kendini alamadığını ifade

etmektedir. Zira valinin adı Osmanlı kaynaklarındaki deyişle Muhammed Ali değil, Mehmed Ali'dir. Her şeyden önce yaşayışı, konuşması, giyim tarzıyla bir Mısırlı değil, bir "Osmanlı Paşası"dır. Ayrıca Mısır, Osmanlı idaresinden hiçbir zaman tamamıyla kopmamış veya kopamamıştır. Bundan dolayı da Mısır vilayeti ile İstanbul arasındaki mücadele bir ulusun bağımsızlık savaşından ziyade Paşa'nın kendi çıkarlarını korumak ve ailesine çabalarının meyvesinden ailesinin yararlanmasını sağlamaktan ibarettir. Bu en iyi ihtimalle bir hanedanlık mücadelesi veya iç savaş olarak görülmelidir.

Birinci bölüm (s. 37-74), Paşa ve II. Mahmud arasındaki bir dizi mücadeleyi konu edinir. Bu mücadelelerin ilk safhası Paşa'nın İstanbul'un direktiflerine direnmeye çalıştığı Vehhâbî Hareketi ve Mora İsyanı'nın bastırılması sürecidir. Mora'da 1827'de Osmanlı-Mısır müttefik donanmasının yakılması, İstanbul ve Mısır arasındaki gerginliği doruğa ulaştırmış, Payitaht'tan istediklerini elde edemeyen Paşa, Suriye topraklarını gözüne kestirmiştir. 1831'de başlayan Suriye'nin işgal sürecinde kazanılan zaferlerle 1833'te bir anda Osmanlı başkenti dâhil olmak üzere İmparatorluğun tüm geleceği ve hâkimiyet sahası Paşa'nın tehdidi altına girmiştir. Savaş sahasında elde edilen muaz-

zam zaferlere rağmen Kütahya Antlaşması (1833) ile hukuki alanda arzu edilen neticelere Paşa'nın ulaşmadığı veya ulaşamadığı sezilenir. Yazar, bu durumu tahlil ederek Paşa'nın aslında bir isyancı konumuna düşmek ve meşrûyet problemi ile karşı karşıya kalmak istemediği tezinden hareketle antlaşmadan elde edilmesi umulan meyveler için Paşa'nın biraz daha bekleme taraftarı olduğunu zikreder¹.

İkinci bölüm (s. 75-108) kronolojik olarak biraz geriye gitmekte ve modern Mısır ordusunun teşkil edilmesinde yer alan esas etkenleri konu edinmektedir. Paşa, modern bir ordu kurmak için öncelikle Mısır idaresinin nüfuzunu baltalayan Memlûkların katliyle işe başlamıştır (1811). Ardından sırasıyla Arnavut ve Sudanlılardan oluşan bir ordu kurmaya çalışmıştır. Fakat bu iki deneme arzu edilmeyen başarısızlıklarla sonuçlanınca Paşa, yerli halktan bir ordu teşkil etmeye karar vermiştir. İşte bu aşamadan sonra modern bir ordu ve modern bir Mısır ortaya çıkacaktır. Fakat bu, birtakım zorlukları da beraberinde getirmiştir. O güne kadar silahlarla tanışmamış, kısmen rahat bir yaşam süren fellahların angarya olarak telakki ettikleri zorunlu askerlik sürecine direnmeleri bu sıkıntıların ana kaynağı olmuştur. Orduya alınanların ardı ardına firarları geniş çapta bir örgütlenme ve en önemlisi bir tahrir sürecini gerekli kılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü (s. 109-154) bir önceki bölümün kaldığı yerden devamla askere alınan bu yeni grupların orduya adapte olma süreçlerini ele almaktadır. Kamplardaki tecritler ve cezalandırmaların

¹ Yakın dönemde yapılan bir araştırmada Mehmed Ali Paşa'nın isyan hareketinden sonra Abdülmecid'in tahta geçmesi üzerine İstanbul'a geldiği ve padişaha itaat arz ettiği zikredilmektedir. Padişaha gösterilen bu itaati şaşkınlıkla karşılayan ve bu durumu İbrahim Paşa'ya da ileten Fransu hükümetine cevap veren Mehmed Ali Paşa, kendisinden ve İbrahim Paşa'dan sonra İngiliz ve Avrupalı istilacılara karşı Mısır'ın istiklalini koruyabilecek yegâne gücün Osmanlı Devleti olduğunu zikreder. Bundan dolayı da Osmanlı'ya olan bağlılığın devam ettirilmesinin Mısır'ın ve ailesinin geleceği açısından önemli olduğu tezi üzerinde durur. Mehmed Ali Paşa'nın ahfadından olan Abbas Paşa'nın da "*Konsoloslara bağlanacağıma, babam gibi metbû'uma itaat ederim*" dediği de nakledilmektedir (bk. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İygalı: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul 2010, s. 13).

Bu durum, Khaled Fahmy'nin iddia ettiği gibi Paşa'nın isyankâr duruma düşmesi korkusundan çok Osmanlı'ya bağlı kalmak suretiyle kendisinin ve ailesinin geleceğini garanti altına almak iste-

mesinden kaynaklandığını göstermektedir.

sivil hayatla askerî hayat arasındaki farkın askerlerin zihinlerine işlenmesinin bir ürünü olarak nasıl ortaya çıktığı konu edilmektedir. Son olarak da askerî talim yönetmelikleri ve bunların sivil yasalarla bir karşılaştırması ile doğması amaçlanan modern ordunun yapısı kısaca ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm (s. 155-192), bir önceki bölümde ordunun olması gereken yapısına dair çizilen resimle gerçekte vuku bulan acıklı ve sıkıntılı resmi karşılaştırır. Bu metot, aslında idarî ve askerî tarih araştırmacılarının pek çoğunun ihmal ettiği bir methoddur. Bu tür araştırmalarda sadece nizamnameler, emirler, fermanlar, yasalar, salnâmeler vs. ile yola çıkılarak incelenen konuya dair ortaya konulan bilgilerin gerçekte ne şekilde vuku bulduğu başka kaynaklarla karşılaştırılmadığı sürece hep bir yanı eksik kalacaktır. Çünkü yasalar ve hukuk normları olması gereken en mükemmeli resmeder; fakat tarih ve toplum her zaman yasaların emrettiği kurallara göre işlemeyebilir. Bu açıdan kaynakları irdeleyen yazar, modern olduğu ve muazzam zaferlere imza attığı iddia edilen Paşa'nın ordusunun bürokratik engellerinden askerlerin isteksizliklerine, subayların fahiş hatalarından, lojistik destek birliklerinin dağınkılığına kadar pek

çok eksiklik ve yoklukla nasıl boğuştuğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Beşinci bölüm (s. 193-232) askerlerin firar etmek için akla hayale gelmeyen teşebbüsleri, cephe gerisinde kamplardaki günlük yaşam, askerlerin arasında hızla yayılan frengi ve uyuz gibi hastalıklarla yapılan mücadeleleri konu edinmektedir. Bu bölüm, bir önceki bölümde yer alan mevzuların daha da spesifikleştirilmiş hali olup, daha çok olaya tıbbî açıdan yaklaşılarak kamplardaki sağlık problemlerine değinmektedir.

Altıncı bölüm (s. 233-270) önemli bir meseleyi, XIX. yüzyılın ilk yarısında Mısır milliyetçiliğinin yaratılmasında ordunun oynadığı rolü ele almaktadır. Bu rol tartışılmadan önce Paşa'nın ordusundaki Türk subaylar ile fellah askerler arasındaki mücadele ve yaşam standartları bir kritiğe tabi tutularak Paşa'nın ordusu ile Osmanlı ve Fransız orduları arasındaki farklılıklar karşılaştırılmaktadır. Burada, Türk subayların aksine orduda ikinci sınıf insan muamelesi ile karşılaşan fellahların olumsuz şartlar yüzünden firar etme konusunda gösterdikleri çabalara ve diğer direnişlerine rağmen Paşa ve ailesine yaşattıkları zaferlerin altında yer alan temel etkenin ne olduğu, Mora ve Vchhabî isyanında ordu dinî gayelerle motive edilirken padişaha karşı isyan sürecinde askerleri savaşa adapte eden etmenlerin

nasıl açıklanabileceği sorusu sorulmaktadır. Bu sorunun cevabını net bir şekilde söylemenin zor olduğu bizzat yazar tarafından ifade edilir. Çünkü orduya ve Paşa'ya askerlerin nasıl baktıklarını gösteren herhangi bir anı veya mektup günümüze ulaşmamıştır. Zira askerlerin çoğu okuma yazma bilmekten uzaktır. Fakat onların zorunlu askerliğe karşı direnişleri, firarları ve yüzyılın ortalarındaki isyanları, bir nebze olsun soruna açıklık getirmektedir. Yani savaş meydanındaki askerlerin iki seçeneği vardır: Ya karşıdaki düşmana karşı cesaretle karşı koyar ya da firar eder. Cesaretle savaşırsa ölmekten kurtulması olasıdır. Firar ederse ölümü kesindir. İki taraflı ölüm kıskacı içerisinde kalan askerlerin aslında yapacakları çok fazla bir şey de yoktur. Bedenleri de standartlaştırılınca makine gibi işleyen dev bir ordunun zaferlere ulaşması zor değildir. Fakat Osmanlı ordusuna karşı kazanılan zaferlerde sadece iyi eğitilmiş Mısır askerlerinin çabası yetmemiştir. Her şeyden önce Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa gibi deneyimli askerlerin Mısır ordusunu yönetmesi buna karşın deneyimli askerden padişahın ordusunun henüz faydalanabilecek bir sisteme girememiş olması -ki Padişah II. Mahmud ancak 1826'dan sonra yeni bir ordu kurma faaliyetine girişebilmişti- Mısır ordusunu zafere taşıyan en önemli etkenler olmuştur.

Çalışmanın son bölümü (s. 271-298) Paşa'nın kariyerinin nasıl geliştiği konusuna değinerek, düşmanları ile olan mücadelesini ele almaktadır. Paşa'nın iki ezeli düşmanı ile olan mücadelesinin bir kanadında Hüsvrev Paşa diğer kanadında ise İngiliz elçisi Palmerston vardır. Yazar, milliyetçi anlatımın ortaya koyduğu 'Büyük Paşa ve ona düşman İngiltere' tezine karşı bir kez daha meydan okumaktadır. Zira iddia edilen aksine İngiltere'nin Paşa'yla olan çekişmesinin temelinde Levant ticaret bölgesinde İngiliz çıkarlarının sarsılması değil, bizzat Paşa'nın Hindistan sömürgesini tehdit edecek Suriye, Sudan, Arabistan, Yemen ve Irak bölgesinde hâkimiyetini tesis etmeye çalışması ve böylece İngiltere'nin rakibi olarak Rus nüfuzunun İstanbul üzerinde etkisinin artmasında Paşa'nın sorumlu tutulması etkili olmuştur. Yazar, aslında Mehmed Ali Paşa'nın, yine sanılanın veya iddia edilenin aksine, İngiltere tarafından sekteye uğratılmış olduğu tezini kabul etmez. Çünkü Paşa, kendisi ve ailesi için soya dayalı mümbit bir vilayetin idaresini padişahın koparmayı başarmıştır. Yine düşünülenin aksine Paşa'yı başarısızlığa sürükleyen esas kişi Hüsvrev Paşa değil, İngiliz yanlısı reformcu Mustafa Reşid Paşa olmuştur.

Mısır ordusunun modernleşme sürecinde ulusuyla birlikte geçirdiği

sancıları irdeleyen bu çalışmanın ortaya koyduğu en önemli tez, milliyetçi bakış açısıyla Mehmed Ali yönetiminin incelenemeyeceğidir. Zira Paşa'nın kendisi her yönüyle bir Türk'tür. Kurduğu ordusu da milli bir gayeden ziyade kendisi ve ailesinin çıkarlarını korumak için teşkil edilmiştir. Fakat paradoksal bir şekilde yüzyılın ortalarından itibaren ordu neferleri kendilerini idarenin askeri değil, ulusun koruyucuları olarak görmeye başlayacaklardır. Bu durum ordunun üst rütbelerine zamanla Mısırlı askerlerin yerleşmeye başlayarak Türk subayların yerlerini almasından kaynaklanmış ve yazarın da ifade ettiği üzere Paşa ve reformları, Mısır'ın milli kimliğinin yüzyılın sonlarına doğru güçlenmesine farkında olmadan da olsa ön ayak olmuştur.

Mısır'ın modernleşme süreci ve bu süreçte Mehmed Ali Paşa'nın rolünü daha çok Mısır arşiv kaynaklarına dayalı olarak ele alan bu çalışma, kaynakları ve bakış açısı yönünden Mısır tarihi için mühim bir meseleyi aydınlığa kavuşturmuştur. Bu çalışmanın yanı sıra son dönemlerde ülkemizde Mısır ve Mehmed Ali Paşa sorununu irdeleyen bazı değerli araştırmalar da, meseleyi İstanbul ve

Osmanlı yöneticileri gözünden ele almakta ve konuyu farklı bir yönden değerlendirmektedir. Bu amaçla Mehmed Ali Paşa ile Sultan II. Mahmud'un mücadelesinde iki tarafın askerî alandaki modernizasyonunun etkinliğini irdeleyen Gültekin Yıldız'ın *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)* (İstanbul 2009) adlı çalışması; Mehmed Ali Paşa ile amansız bir mücadeleye girişen Hüsrev Paşa'nın faaliyetleri çerçevesinde Mısır sorununu irdeleyen Yüksel Çelik'in *Hüsrev Paşa Siyasi ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)* (İstanbul 2005) adlı henüz yayımlanmamış doktora çalışması ve Mehmed Ali Paşa'nın Akdeniz siyasetini ön plana çıkaran Ali Fuat Örenç'in "Some Consideration on the East Mediterranean Policy of Muhammad Ali Pasha, Governor of Egypt" (*Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 18 (2005), s. 131-151) adlı makalesini burada zikredebiliriz. Şüphesiz bu çalışmaların artması hem Osmanlı tarihi hem de Mısır tarihi açısından önemli ve sevindirici gelişmelerdir.

Hüseyin SARIKAYA*

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatı Bölümü.